

 ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.191:314.128

Андрієнко О. В.

доктор філософських наук, доцент кафедри філософії,
 Донецький національний університет
 (Україна, Донецьк), elena_andrienko8@mail.ru

**СТРАХ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ОЗНАКА
 СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Робота присвячена аналізу феномену страху як онтологічної характеристики сучасного суспільства. Зроблено висновок про те, що страх завжди мав різні форми прояву на рівні індивідуальної та колективної свідомості, але сучасне суспільство характеризується зростанням кількості та інтенсивності страхів, що вимагає пошуків нових шляхів їх мінімізації.

Ключові слова: страх, буття, суспільство, світогляд, свідомість.

Страх є невід’ємним і природним елементом людського буття. Він має як суто психологічний, так і глибинний метафізичний сенс, тобто, страх вкорінений у соціальному способі буття. На відміну від емпіричного страху, метафізичний страх здатний історично охоплювати цілі народи. В онтологічному вимірі він носить ірраціонально-аксіологічний характер. Це означає, що він безпосередньо пов’язаний з прийнятою у суспільстві системою цінностей та підсвідомим небажанням їх втратити.

Метою нашої роботи є соціально-філософський аналіз страху як онтологічної характеристики сучасного суспільства, а також основних шляхів його мінімізації.

Феномен страху неодноразово ставав об’єктом наукових досліджень у різних галузях знання. Зокрема, це питання висвітлюється в роботах Д. Барінова [1], Є. Борового [2], М. Васнева [3], М. Мариновича [4], Ф. Римана [5], Г. Фаїзової [6] та ін. Але, водночас, інтенсифікація впливу страху на суспільну та індивідуальну свідомість членів сучасного суспільства говорить про необхідність подальшої розробки проблеми страху, та, в першу чергу, її онтологічного аспекту.

У кризові періоди розвитку страх як онтологічна ознака суспільства, проявляється особливо яскраво, оскільки стабільне аксіологічне підґрунтя дає соціальну гармонію та порядок. Коли ж відбувається руйнація “старої” ціннісної шкали, а “нова” ще не сформована, існує небезпека впадіння соціальної системи у стан хаосу. У транзитивних суспільствах є підвищеним саме рівень метафізичного страху, який, зокрема, проявляється як страх неадекватної інтерпретації онтологічних орієнтирів та підриву світобудови. Оскільки усвідомити метафізичний страх може далеко не кожна людина, він функціонує здебільше на рівні колективного несвідомого. У цьому контексті він пов’язаний із почуттями провини та відповідальності. Це актуалізує масовий потяг до містики та релігійності, ідеї гріховності людини та покарання за гріхи. Тут можна згадати й чорнобильську Полинь-зорю, й інші загальні архетипи (наприклад, архетип “героя-змієборця” або архетип “занепалялого народу”). Як спра-

ведливо зазначає М. Маринович, віра в друге пришестя Христа, кінець світу, завдали визначальні параметри масової свідомості та окреслили опорні точки есхатологічної надії, і вилучити апокаліптичні візії з народної душі неможливо без руйнації визначальних прикмет її культурної ідентичності [4, с. 33].

Онтологічний аспект страху, який проявляється у кризові періоди, інтенсифікується через наявність небуттєвої загрози для існування суспільства. Онтологічний страх не існує поза межами особистісної свідомості, хоча він і не дорівнює простій сумі індивідуальних почуттів. Небуттєва загроза функціонує на рівні колективного підсвідомого, але частково реалізується на рівні індивідуального світогляду. Згідно з дослідженням Є. Борового, небуттєва загроза має три універсальні форми прояву: 1) страх втрати смислу; 2) страх провини; 3) страх смерті [2, с. 178]. Кожна з цих форм страху пов’язана з певним рівнем буття особистості: з життєво-повсякденним (проявляється як усвідомлення людиною своєї смертності), духовним (актуалізується як втрата сенсу соціального буття) і моральним (спирається на почуття провини) відповідно.

Форми та інтенсивність прояву страху значним чином впливають на взаємодію особистості і суспільства. Людині, яка знаходиться у кризовому соціумі доволі складно позитивно протистояти страху. Суспільство завжди виступало тією системою, яка за допомогою соціальних інститутів прагнуло послабити стан людського страху. В умовах системної кризи, коли руйнуються звичні механізми протистояння страху, коли страх набуває найбільш жахливої форми й паралізує життєдіяльність особистості, людина залишається сам на сам зі страхом. Позитивний вплив страху на буття соціуму пов’язаний з його аксіологічним виміром, а саме з тим, що під впливом загрози небуття відбувається усвідомлення людиною істинного сенсу свого соціального буття та цінності життя. Вона також слугує обмежувачем антисоціальної поведінки. Страх сприяють збереженню суспільного порядку та стимулюють індивідів до безпечної поведінки та самозбереження, прищеплюють “правильну” модель поведінки.

Отже, страх є глибинною буттєвою характеристикою суспільства і виступає на цьому рівні як метафізичний страх. Хоча він функціонує на рівні масової свідомості, його окремі аспекти проявляються на особистісному рівні (життєво-повсякденному, духовному та моральному). Позитивний прояв метафізичного страху проявляється у соціальній аксіоматиці, як прагнення віднайти сенс буття перед загрозою небуття, яскравою ілюстрацією чого є відомий латинський вираз “memento mori” (пам’ятай про смерть).

На думку Г. Фаїзової [6, с. 139], головними особливостями індивідуального страху є те, що він змінюється в кількісному та якісному відношенні у зв’язку з віком

людини; знаходиться в кореляції з процесами, протікають у суспільстві, до якого належить індивід. Що стосується масових страхів, то їх головними особливостями є те, що вони динамічно змінюються протягом історичного процесу; знаходяться в кореляції зі світовими процесами (глобалізація, економічні ситуації тощо); мають просторові межі в вигляді певної країни або соціуму; формуються на основі індивідуальних страхів. Страх на особистісному рівні відображають, передусім, індивідуальний життєвий досвід людини, а також досвід його найближчого оточення (членів родини, друзів тощо). Почасти вони пов'язані з дитинством і мотивовані потребою самозахисту від небезпек навколишнього середовища. Наприклад, це можуть бути страхи перед пожежею, втопленням, гострими предметами, падінням з висоти, небезпечними хворобами, електричним струмом, незнайомцями.

Феномен страху не одноразово ставав об'єктом соціологічних досліджень, які, передусім, присвячені його емпіричному аспекту. Страх у соціології розглядається, здебільше, через призму соціальних відношень, а також у зв'язку з різноманітними соціальними процесами. При цьому широко застосовуються такі поняття як “катастрофічна свідомість”, “ризик”, “паніка”, “безпека” та ін. Урахування розробок проблеми страху в сфері соціології та психології є вельми важливим для його соціально-філософського дослідження.

Страх як компонент індивідуальної і соціальної свідомості найбільш повно був досліджений в сучасних філософських напрямках: екзистенціалізмі та психоаналізі. Осмислення страху в межах цих течій є результатом нестабільного становища людини у сучасному світі. Як загроза небуття, страх має позитивний аспект в екзистенціалізмі, оскільки сприяє усвідомлення людиною сенсу і цінності власного буття. Страх є у будь-якої людини. Проте різниця між нормою і хворобливим станом існує і пов'язана зі здатністю аналізувати і контролювати власні емоційні стани.

У релігійних вченнях світу страх асоціюється як з такими однозначно негативними з емоційної точки зору феноменами як зло, провина, покарання, залежність, слабкість, так і з преклонінням перед вищою сутністю, з любов'ю та пошаною до Бога (богів, духів тощо).

Засновуючись на принципах системності та феноменологічного підходу, можна виокремити наступні форми прояву страху на рівні індивідуальної свідомості:

По-перше, це страх перед собою. У сучасному соціумі “вектор катастрофізму” [5, с. 103] невпинно зміщується від страху перед природними катастрофами у напрямку страху людини перед самою собою, перед руйнівними силами, які приховані в особистості та організаціях, створених людьми.

По-друге, страх перед простором може набувати різноманітних форм, з яких основними виділяють страх перед замкненим чи відкритим простором і страх темряви.

По-третє, страх перед часом може набувати форми страху невідомого майбутнього і страху перед швидколинучим життям, тобто перед смертністю.

Таким чином, страх проявляється як на особистісному, так і на соціальному рівні, приймаючи

при цьому багато форм і відтінків. Через таку багатогранність цього феномена він може слугувати як сила, яка може пригнічити чи піднести людину водночас.

Масові страхи можуть сильно розрізнитися від країни до країни, адже як і в кожній особистості є свій страх, так є він і в кожного суспільства. Має сенс виокремлювати ідеологічні й релігійні страхи, які поширені практично в кожному соціумі. Щодо ідеологічних страхів, то вони складають один з найвпливовіших важелів державного апарату. Релігійні страхи, насамперед, з'являються тоді, коли людина найбільш пригнічена і безпорадна. Також ми вважаємо необхідним додати, що страх однієї людини може відповідати корисливим інтересам іншої. Ті, хто прагне підкорити собі волю іншого керується, насамперед, страхом свого опонента. Яскравий приклад цього – велика кількість деструктивних релігійних організацій, які спекують на страхах і хвилюваннях людей, залякуючи їх заради власних інтересів.

Через низку масових страхів у суспільстві, насильства, вбивств, масових терорів, виникає величезна кількість різноманітних фобій, які, в свою чергу, негативно впливають на психічний і духовний стан людини. Фобії не напряму пов'язані зі станом страху, а лише є результатом його тривалого панування над людиною. Фобії – це ірраціональні неконтрольовані страхи або стійкі прояви різноманітних страхів. Слід підкреслити, що страх у широкому масштабі (наприклад, у масштабі країни), працює так само, як і на особистісному рівні, оскільки людський натовп представляє собою єдиний механізм, який за сприятливих умов працює злагоджено та легко підпадає під зовнішні провокації. Російський фахівець Д.Баринов детально дослідив феномен соціальної тривоги, під якою він розуміє “...емоційно-когнітивний стан занепокоєння соціального суб'єкту з приводу невизначеності здійснення його життєвих планів і бажань у даній системі суспільних відносин” [1, с. 11] і вказав при цьому, що родовим поняттям по відношенню до поняття соціальної тривоги є саме страх. Водночас, не слід отожднювати поняття “соціальний страх” і “соціальна тривога”. Так само, як і соціальний страх, соціальні тривоги мають причинну обумовленість у вигляді конкретних соціальних загроз, але на відміну від страху вони відображають попереджуючу оцінку свідомістю розвитку небезпеки та характеризуються меншою глибиною переживання. Діалектичний зв'язок між феноменами соціального страху та тривоги виражається в тому, що страх є кульмінаційною формою емоційного переживання небезпеки, а соціальні тривоги виступають як його початкові та кінцеві стадії.

Страх та споріднені з ним феномени в умовах сучасного соціуму почасти мають своїм джерелом відчуження. Сьогодні суспільство є, з одного боку, глибоко індивідуалізованим, а з іншого – деперсоналізованим. Колективістська орієнтація особистості, вміння працювати “в команді” та відповідати нормам корпоративної культури стають необхідними умовами успішності. Це супроводжується наростанням почуття самотності людини в умовах тотальної організованості та панування командного духу. Проблема відчуження була вперше розглянута ще в

роботах представників теорії суспільного договору (Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.–Ж. Руссо, К.Гельвецій та інші) у термінах делегування повноважень, проте найбільш завершеної форми концепція відчуження набула в роботах представників німецької класичної філософії. Так, у Г.Гегеля відчуження трактується як форма реалізації та екстеріоризації (переводу у зовнішній план) Абсолютного духу. Л.Фойербах брав до уваги психологічне підґрунтя відчуження, яке полягає в почуттях залежності та страху, які виникають у працівника. У роботі К.Маркса “Економіко–філософські рукописи 1844 р.” відчуження трактується як втрата життєвого сенсу працівником у процесі труда в умовах капіталізму. В цілому, відчуження (німецьк. Entfremdung) означає відділення людей від процесу та результатів їх діяльності. У результаті явище відчуження домінує над людьми як незалежна від них сила, і вони відчувають свою відчуженість і страх по відношенню до світу, в якому живуть. Найбільш концептуальними аспектами розуміння відчуження в теорії К.Маркса та Ф.Енгельса є, по–перше, відчуження самої діяльності людини, яка виходить з процесу труда збідненою та спустошеною, та, по–друге, відчуження умов труда від власне самого труда, де його результати відчужені від працівника і постають у форму капіталу [3, с. 4]. Як відомо, К.Маркс виділяв чотири типи відчуження: від трудового процесу; від продукту труда; від власної сутності; одних людей від інших. Також має місце відчуження між цінностями, які висуває офіційна ідеологія, та реальними можливостями, яке надає суспільство. Так, сучасна суспільна ідеологія, характерна для західних суспільств декларує, що кожна людина може досягти суспільного успіху певного “зразка” – отримати вищу освіту та зайняти керівну позицію з високим рівнем фінансової винагороди. Хоча така можливість дійсно існує, зрозуміло, що всі працівники не можуть стати топ–менеджерами. Це, з одного боку, провокує невдоволення своїм соціальним статусом більшості працюючих громадян, а за іншого – породжує сучасний тип професійного “управлінця–номада”, який постійно “кочує” з одного підприємства до іншого у пошуках вищої винагороди та більш широких повноважень. Така ідеологія перешкоджає становленню особистості працівника у будь–якій галузі, як науковій, так і промисловій, і навіть мистецькій. У цьому контексті радянська ідеологія, а також система освіти та професійної діяльності мала деякі переваги перед сучасною, адже представники значного прошарку суспільства отримували середньо–професійну освіту та при цьому не відчували себе позбавленими успіху, мали творчий підхід до своєї справи та глибоке раціоналізаторське мислення. Насправді, абсолютно всі члени суспільства не можуть бути керівниками, вченими або культурними діячами. Дисонансу між першим та другим суспільним прошарком при цьому також не виникало завдяки тій самій ідеології, яка всіляко пропагувала престижність і необхідність будь–якої праці.

Враховуючи соціокультурні та політико–економічні реалії сьогодення, до марксової класифікації відчуження можна додати відчуження від інформації (яке існує поряд з феноменом інформаційного шоку та безпосередньо пов’язано з її неоднаковою якістю та

внутрішнім потенціалом). Водночас, інформація може виступати й як джерело страхів та соціальних тривог.

З одного боку ЗМІ здатні допомагати боротися зі страхом, створюючи образ стабільного та передбачуваного суспільного життя. Але, з іншого боку, ЗМІ є одним з найпотужніших інструментів провокування соціального страху через збільшення невизначеності, демонстрації новин сенсаційно–катастрофічного характеру та акцентування суспільної уваги на певній події.

Кожна людина у своєму житті неодноразово стикається з відчуттям страху, головним чином через те, що вона здатна передбачити наслідки багатьох життєвих подій. Зіткнувшись хоч один раз з будь–якою небезпечною ситуацією, люди закарбовують її у своїй пам’яті, та, нехай і на підсвідомому рівні, шукають шляхи самозахисту. Наприклад, дитина, яка ще не зіткнулась з чимсь небезпечним, тим, що може завдати їй болю, набагато сміливіше ставиться до всього, що її оточує, ніж доросла людини. Дорослі ж ставляться з острахом лише до того, що не можуть контролювати.

Звільнившись від прогнозування, від думок про майбутнє, можна звільнитись і від страху. Але тоді це буде звільненням і від радощів, від передчуття чогось доброго та приємного. Якщо ми будемо жити лише “тут і зараз”, відчувати лише дану мить – не буде ані справжнього страху, ні справжньої насолоди від життя, хоча саме такий шлях пропонує ціла низка східних релігійних систем, зокрема, буддизм. Однак типовий представник сучасного західного суспільства за своєю природою не може повністю відректись від прогнозування, і тому найвірніший вихід позбутися страху – проаналізувати своє становище і побачити в майбутньому позитивний результат, тоді страх поступово мінімізується.

Доволі часто причиною страху є невідомість. Наприклад, страх вперше йти до стоматолога, але якщо ми вже ознайомлені з цією ситуацією, наслідками і рівнем болі, яку отримаємо, то вдруге вже не так страшно. Тобто, лише після того, коли людина зіткнеться з тим, що так лякало її, страх поступово стихає.

Ще один, доволі продуктивний шлях мінімізації страху – поставити ментальний “паркан” між собою і страхом, який розкидає “каміння” на шляху до нашого щастя. Треба зауважити, що наш страх у багатьох аспектах – це наслідок того, як ми мислимо, якою є наша особистісна філософія і наскільки сильно в нас розвинена фантазія. Він починається з елементарної фізіології (наприклад, болю), а закінчується вищими сферами нашого мислення. Для того, щоб індивідуальні страхи набули соціально–прийнятної форми, людині слід усвідомити, що страх – це значною мірою, продукт її уяви.

Також одним з найпродуктивніших кроків у боротьбі зі страхом є позитивні емоції та підтримка найближчого оточення.

Що стосується фобій, то найпоширенішим методом їх подолання є поступове зближення людини з об’єктом свого страху в поєднанні з використанням методів релаксації та самоналаштування на позитив.

Глобальне розповсюдження соціальних страхів розпочалось після Першої світової війни та було значно посилене після Другої, а також після розгортання досліджень та політичної активності, пов’язаних з ядер-

ною зброєю. Питання ролі страху у демократичному суспільстві дуже рідко підіймалось у політичній філософії і науці останніх десятиріч. Але, хоча демократія почасти сприймається як антонім страху (навпаки, частіше говориться про страх тоталітаризму і державного деспотизму, про який писав ще Ш.Монтеск'є у XVIII ст. у роботі “Про дух законів”), слід визнати, що останній також є частиною демократичного світогляду.

Політичний устрій без страху є суцільною утопією, але у демократичних режимах відбувається своєрідна “приватизація” страху, коли він починає сприйматись як сфера суто особистісного життя людини, яку вона може обговорювати з родиною, друзями, священником або психоаналітиком. Надання страху “тривіального” відтінку у демократичному суспільстві є способом його мінімізації.

Таким чином, індивідуальні зусилля з мінімізації страху, головним чином, базуються на налаштуванні людини на позитивне сприйняття дійсності та поступове зближення особистості з її страхом. У повсякденному житті кожен сам для себе має визначити чого він боїться й раціонально оцінити можливі кроки до мінімізації цього стану.

Зростаюча швидкість і інтенсивність соціальних трансформацій призводить до підвищеного впливу страху на масову свідомість. Обов'язковими умовами подолання різних проявів страху у соціальному масштабі є розвиток у громадян критичного мислення, самостійності в прийнятті життєвих рішень, сприяння вільному громадянському самовираженню, інноваціям у різних сферах суспільного життя, а також високий рівень довіри між суспільством і державою.

Список використаних джерел

1. Баринов Д.Н. Социальные тревоги как феномен общественной жизни (социально-философский анализ) : автореф. дис. ... д. филос. наук: спец. 09.00.11 “Социальная философия” / Д.Н. Баринов. – М., 2011. – 47 с.
2. Боровой Е.М. Страх и социальное бытие человека : дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Евгений Михайлович Боровой. – Новосибирск, 2006. – 182 с.
3. Васнева Н.Н. Дегуманизация как проблема современного общества / Н.Н. Васнева, С.А. Васнев // Научная сессия НИЯУ МИФИ. – 2010. – Т. 4. – С. 2–5.
4. Маринович М. Уникання апокаліпсису: шанси та ілюзії / М.Маринович // Топос поразки: Незалежний культурологічний часопис І. – Львів: Ю. М. І., 2002. – С. 32–39.
5. Риман Ф. Основные формы страха / Ф.Риман. – М.: Алетейя, 1999. – 246 с.
6. Фаизова Г.И. Роль страха в современном обществе : дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.11. / Гузель Исхановна Фаизова. – Уфа, 2010. – 150 с.

References

1. Barinov D.N. Socialniye trevogi kak fenomen obshshestvennoy zhizni (socialno-filosofskiy karakter) : avtoref. dis. ... d. filol. nauk: spets. 09.00.11 “Socialnaya filosofiya” / D.N. Barinov. – M., 2011. – 47 s.
2. Borovoy Ye.M. Strah i socialnoye bitiyе cheloveka: dis. ... kandidata filol. nauk: 09.00.11 / Yevgeniy Mikhailovich Borovoy. – Novosibirsk, 2006. – 182 s.
3. Vasneva N.N. Degumanizatsiya kak problema sovremenogo obshshectva / N.N. Vasneva, S.A. Vasnev // Nauchnaya sessiya NI-YaU MIFI. – 2010. – T.4. – S.2–5.
4. Marinovich M. Unikannya apokalipsisu: shansy ta illusiyi / M.Marinovich // Topos porazky: Nezalezzhniy kulturologichniy chasopis Yi. – Lviv: Yu. M. I., 2002. – S.32–39.
5. Ryman F. Osnovniye formy straha / F.Ryman. – M.: Aleteya, 1999. – 246 s.
6. Faizova G.I. Rol' straha v sovremennom obshshectve: dis. ...

kandidata filol. nauk: 09.00.11 / Guzel' Ishanovna Faizova. – Ufa, 2010. – 150 s.

Andriyenko O.V., PhD., Half-Professor of the Chair of Philosophy, Donetsk National Medical University named after Maxim Gorky (Ukraine, Donetsk), elena_andrienko8@mail.ru

A Fear as an Ontological Sign of Modern Society

This work is devoted to the analysis of the phenomenon of fear as an ontological characteristic feature of modern society. It was concluded that a fear always had different forms of expression on the levels of individual and collective consciousness but modern society is characterized by increasing of the quantity and intensiveness of fears and it speaks about the necessity of finding of new ways of their minimization.

Keywords: fear, being, society, worldview, consciousness.

Андрієнко О.В., доктор філософських наук, доцент кафедри філософії, Донецький національний університет (Україна, Донецьк), elena_andrienko8@mail.ru

Страх как онтологический признак современного общества

Работа посвящена анализу феномена страха как онтологической характеристики современного общества. Сделан вывод о том, что страх всегда имел разнообразные формы проявления на уровне индивидуального и коллективного сознания, но современное общество характеризуется ростом числа и интенсивности страхов, что требует поиска новых путей их минимизации.

Ключевые слова: страх, бытие, общество, мировоззрение, сознание.

* * *

УДК 62:1

Владленова И. В.

доктор философских наук, доцент, профессор,
Национальный технический университет “ХПИ”
(Украина, Харьков), vladlenova@email.ua

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ: МАТЕРИЯ, ЧЕЛОВЕК, ОБЩЕСТВО В РУСЛЕ РАЗВИТИЯ ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Развитие нанотехнологий приводит к новой нанотехнологической революции, требующей значительного пересмотра ценностей. Находит становление новый тип мышления, основным критерием которого является готовность радикально изменить методы и системы ценностей, на которые опираются наука и технологии, междисциплинарные и проблемно ориентированные формы исследовательской деятельности. Происходит лавинообразное увеличение знания, которые потом трансформируются в технологии, что приводят к новым видам производства. Становление высокотехнологического общества изменяет представления о природе социальности, социального пространства, производительных сил и отношений. Принципиальная особенность технологической революции состоит в том, что в ее ходе происходит смена стратегии развития науки. Влияние новых технологий на образ жизни и культуру очень велико и порождает целый ряд этических, экономических, правовых и социальных проблем.

Ключевые слова: нанонаука, высокие технологии, природа человека, стратегии, общество.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В современной науке происходят новые радикальные изменения. Они характеризуются новым осмыслением структуры физической реальности, представлений об окружающем мире. Развитие нанотехнологий приводит к новой нанотехнологической революции, требующей значительного пересмотра ценностей. Происходит лавинообразное увеличение знания, которые потом трансформируются в технологии, которые приводят к новым видам производства. Под высокими технологиями понимается наиболее новые, прогрессивные технологии современности. Как правило, к высоким технологиям относятся альтернативная энергетика, генная инженерия, нанотехнологии и т.д. Нанотехнологии – это надотраслевой фундамент для развития отраслей новой наукоемкой экономики постиндустриального общества. Основная черта нанотехнологий – это их наддисциплинарность. В отличие от других научных революций нанотехнологическая революция развивается на основе синтеза и взаимного обогащения различных техно-